

Consensus en sociaal beleid in Nederland sinds 1980

De rol van ideeën en instituties

Tjitske Akkerman *

Dr. T. Akkerman is als universitair docent verbonden aan de afdeling Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Recente boeken die zij gepubliceerd heeft zijn: *Democratie: De grondslagen van het moderne idee*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1997, en *Perspectives on Feminist Political Thought in European History: From the Middle Ages to the Present*, (red. met Siep Stuurman) Londen: Routledge, 1998.

Adres: Universiteit van Amsterdam

Afd. Politicologie, FMC

O.Z. Achterburgwal 237

1012 DL Amsterdam

T (020) 525 35 15

E-mail: akkerman@pscw.uva.nl

Samenvatting

De herstructurering van de Nederlandse verzorgingsstaat is relatief succesvol verlopen. Dat heeft ertoe geleid dat het zogenaamde poldermodel gunstige recensies heeft gekregen. Consensusdemocratie is zelfs een 'hoera-woord' geworden. Dat 'we' in Nederland uitblinken in het tot stand brengen van beleidsveranderingen via consensus lijkt onomstreden. In dit artikel wordt die veronderstelling nader bekeken. Daartoe is allereerst een verheldering nodig van het begrip consensusdemocratie. Na een schets van de belangrijkste benaderingen – consensus als nationale waarde en consensus als institutioneel regime – wordt een brede benadering voorgesteld. Dit houdt in dat behalve aan instituties ook een belangrijke rol aan ideeën wordt toegekend. Daarnaast wordt voorgesteld een breder scala van actoren in de analyse te betrekken dan uitsluitend de elites. Op basis van deze benadering wordt nagegaan in hoeverre de herstructurering van de Nederlandse verzorgingsstaat gebaseerd is op consensus. Geconcludeerd wordt dat institutioneel gezien de consensusdemocratie verzwakt is in de afgelopen twee decennia, maar dat er met betrekking tot de herziening van de sociale zekerheid en rond het

gezinsbeleid een nieuwe inhoudelijke consensus is ontstaan.

1 Het begrip consensus

In de politicologische tradities die zich bezig hebben gehouden met consensuspolitiek vallen grofweg twee benaderingen te onderscheiden. In de eerste benadering wordt consensuspolitiek als een *nationale waarde* beschouwd. Consensus zou een typisch Nederlands fenomeen zijn, het product van een eeuwenoude traditie van schikken en plooiën. Volgens die, inmiddels vooral dankzij het werk van de politicoloog Daalder, wijdverbreide visie is sinds de zeventiende eeuw deze politieke cultuur steeds opnieuw uitgevonden en aangepast. Daarmee is zij uitgroeid tot een nationale waarde.

Dit begrip van consensus als nationale waarde is tot op zekere hoogte overtuigend. Een beroep op nationale waarden kan verhelderend zijn als men in grote lijnen een politieke cultuur wil verklaren en vooral als men dat doet in contrast met landen die een tegenovergestelde politieke cultuur kennen. Zo'n benadering schiet echter tekort voor een meer gedetailleerde analyse, waar bijvoorbeeld variaties tussen verschillende beleidsterreinen of veranderende

ringen door de tijd heen verklaard moeten worden (Skocpol 1992; Stuurman 1983). Nationale waarden vormen een te holistisch verklaringskader om dergelijke verschillen te kunnen verklaren. Een verfijnder en dynamischer begrip van consensusbeleid is nodig om de ontwikkeling van en de fricties binnen het Nederlandse overlegmodel recht te doen.

Een tweede benadering stelt de *institutionele kenmerken* van het Nederlandse politieke stelsel centraal. Het werk van Lijphart is daarvan de belangrijkste exponent (Lijphart 1984; 1999). Het fenomeen van consensus is volgens Lijphart allereerst typisch Nederlands, integendeel, het is kenmerkend voor alle continentale democratieën. Lijphart ontwikkelde een conceptuele indeling van democratische regimes gebaseerd op twee dimensies: consensusdemocratieën en meerderheidsdemocratieën. Zijn claim is dat de belangrijkste institutionele kenmerken van moderne democratieën gewogen kunnen worden op een schaal met aan de ene kant consensusregimes en de andere kant meerderheidsregimes (Lijphart 1999). Kenmerken van politieke stelsels zoals meerpartijenregering, evenredige vertegenwoordiging, gedecentraliseerd bestuur en een evenwichtig tweekamerstelsel, zouden typerend zijn voor consensusdemocratieën zoals Nederland.

De manier waarop Lijphart de consensusdemocratie schetst, geeft echter een nogal statisch beeld van het Nederlandse politieke stelsel. Lijphart beperkte zijn institutionele analyse in eerste instantie tot de 'hoge' politiek van het parlementaire stelsel. Op dat niveau is inderdaad sprake van een statisch beeld vanwege een overheersend institutioneel conservatisme in Nederland. Van institutionele hervormingen, hoewel sinds het eind van de jaren zestig herhaaldelijk op de politieke agenda, is zoals bekend niet veel terechtgekomen. Inmiddels is vrij algemeen aanvaard, ook door Lijphart zelf, dat een goed begrip van de (Nederlandse) consensusdemocratie zich niet kan beperken tot de 'hoge' politiek, maar ook het zogenaamde middenveld in ogenschouw moet nemen (Lijphart en Crepaz 1991; Lijphart 1999).

Volgens Lijphart worden consensusdemocratieën gekenmerkt door op compromis gerichte, corporatistische systemen van overleg tussen overheid en belangengroepen, terwijl in meerderheidsdemocratieën sprake is van een ongecoördineerd en

competitief pluralisme van onafhankelijke belangengroepen. Een dergelijke institutionele verbinding naar het mesoniveau van politieke instituties is bij uitstek van belang als het gaat om de relatie tussen politieke instituties en verzorgingsstaat. Het neocorporatistische systeem van belangenbehartiging en de belangrijke rol van de sociale partners in de uitvoering van de sociale zekerheid hebben niet alleen een belangrijk stempel gezet op de opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat, maar zijn ook belangrijke factoren in een analyse van de crisis en de herstructurering van de verzorgingsstaat. In hoeverre instituties zoals de bipartiete Stichting van de Arbeid en de tripartiete Sociaal Economische Raad nog steeds beschouwd kunnen worden als belangrijke peilers van de consensusdemocratie is een belangrijke vraag als het gaat om de mate waarin en de manier waarop deze vorm krijgt in Nederland.

2 Instituties en ideeën

Een algemene tekortkoming van de genoemde twee benaderingen van consensusbeleid is dat er weinig aandacht bestaat voor de rol van *ideeën*. Lijphart bijvoorbeeld heeft weinig oog voor de inhoudelijke aspecten van het consensusbeleid in Nederland. Hij richt zich in zijn werk over de verzuiling uitsluitend op de procedurele en institutionele aspecten van de politiek. Het belang van inhoudelijke consensus tussen de politieke elites blijft buiten het blikveld, terwijl zo'n inhoudelijke overeenstemming van groot belang is geweest voor de manier waarop de verzorgingsstaat in Nederland ten tijde van de verzuiling opgebouwd is (Praag 1993). Met name op het terrein van arbeidsverhoudingen en sociaal-economisch beleid enerzijds en op het terrein van het gezinsbeleid anderzijds, ontwikkelde zich ten tijde van het Interbellum een inhoudelijke consensus die de basis vormde voor de uitbouw van de verzorgingsstaat na de Tweede Wereldoorlog (Windmuller 1970; Katzenstein 1985; Akkerman 1998a; Bussemaker 1998). Ook als het gaat om de herstructurering van de verzorgingsstaat is het van belang na te gaan in hoeverre er sprake is van een inhoudelijke consensus en aan welke dynamiek deze onderhevig is.

In het algemeen hebben onderzoekers die zich richten op de rol van ideeën het nogal moeilijk. Men kan het er wel over eens worden dat ideeën

een rol spelen ter rechtvaardiging van het bestaan- de beleid, maar het is niet eenvoudig om aan te tonen dat politieke ideeën een causale rol spelen in de herstructurering van verzorgingsstaten. Zo is het bijvoorbeeld de vraag in hoeverre sociaal-liberale ideeën over de hervorming van het sociale beleid rond 1900 de motor hebben gevormd van de ontwikkeling van verzorgingsstaten in een aantal landen. In verschillende landen bestond er een dergelijke hervormingsbeweging met soortgelijke ideeën, maar deze beweging slaagde er lang niet overal in een stempel te zetten op de sociale wetgeving (Orloff 1993). De cruciale vraag is dan ook of nieuwe ideeën tot verandering van beleid kunnen leiden (Notermans 1999).

Het is moeilijk aan te tonen dat ideeën een zelfstandige rol spelen, omdat ze niet zo gemakkelijk los te maken zijn van instituties. Institutionele contexten bepalen bijvoorbeeld wie betrokken zijn bij de ontwikkeling van nieuwe ideeën en hoe de communicatie ervan verloopt (Schmidt 2000). Daarom zou onderzoek naar de manier waarop ideeën invloedrijk worden en hoe ze omgezet worden in beleid, steeds verbonden moeten zijn met een institutionele analyse. Het zou bijvoorbeeld aan instituties kunnen liggen, dat in het begin van deze eeuw sociaal-liberale vernieuwers in sommige landen wel en in andere niet invloed hebben gehad op de totstandkoming van nieuw beleid. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld had de sociaal-liberale hervormingsbeweging minder beleidsinvloed dan geestverwanten in Groot-Brittannië dat hadden. Een van de verklaringen daarvoor is, dat er in Groot-Brittannië betere institutionele verbanden tussen wetenschappelijke en politieke circuits bestonden (Katznelson 1996; Schweber 1996). Instituties zouden in deze visie doorslaggevend kunnen zijn voor de totstandkoming van nieuw beleid.

Toch is er mogelijk meer aan de hand. Ideeën

kunnen een zelfstandige rol spelen als ze een brugfunctie verwerven. Het is dan van belang na te gaan welke personen, groepen of instituties een makersfunctie vervullen. In het bovenstaande voorbeeld gaat het dan vooral om de rol die sociaal-liberale programma's speelden in de overbrugging van de sociale kwestie door de totstandbrenging van coalities tussen sociaal-democraten en liberalen. Het geheim van het succes van de hervormers in Groot-Brittannië in het begin van deze eeuw zat hem mogelijk vooral in de brugfunctie die hun ideeën en sociale programma's vervulden (Akkerman 1998b). Onderzoekers die deze brugfunctie van ideeën een belangrijke rol toekennen bij omslagen van beleid, richten zich doorgaans niet op ideeën die alleen door een groep invloedrijke experts gepropageerd worden, maar ze zijn geïnteresseerd in vertogen die ook aantrekkingskracht hebben op politici en delen van het electoraat. In zulke gevallen kunnen ideeën beleidsomslagen veroorzaken, omdat ze nieuwe politieke en sociale coalities mogelijk maken (Hall 1999; 1997).

Dat is voor onderzoek naar consensusbeleid een bijzonder interessante invalshoek. Coalitievorming is immers in consensusdemocratieën een belangrijk gegeven. Waar fundamentele hervormingen nodig zijn, zullen vaak ook nieuwe coalities gevormd moeten worden. Daarbij gaat het om coalities in brede zin, dat wil zeggen coalities die niet uitsluitend verwijzen naar politieke elites, maar ook naar belangengroepen en naar delen van het electoraat. Zeker sinds Lijpharts typering van het electoraat als 'passief en lijdelijk' niet meer van toepassing is, is het voor een analyse van consensusbeleid van belang om een breed coalitiebegrip te hanteren.

Samenvattend kan men de volgende variabelen onderscheiden als het gaat om consensusbeleid:

Tabel 1: Variabelen consensusbeleid

<i>Actoren</i>	<i>Instituties</i>	<i>Ideeën</i>
Politieke elites	o.a.	
(politici, ambtenaren, deskundigen, belangengroepen)	Coalitieregelingen	Rechtvaardiging
Kiezers/bevolking	Evenredige vertegenwoordiging	
	Neocorporatisme	Brugfunctie

3 Herstructurering van de Nederlandse verzorgingsstaat

Rond 1980 bevond de Nederlandse verzorgingsstaat zich in een zeer diepe crisis. Economische stagnatie ging gepaard met een werkloosheidspercentage boven het Europese gemiddelde en zeer hoge sociale uitgaven. Die crisis noodzaakte tot herziening van sociaal beleid. Al in de loop van de jaren tachtig werd een ombuiging zichtbaar. De werkloosheid werd door een aanzienlijke banengroei teruggedrongen; een trend die in verschillende andere continentaal Europese landen vooralsnog uitbleef.

Het opmerkelijke succes van de banengroei, die vooral in de jaren negentig spectaculair was, is in de eerste plaats toegeschreven aan het beleid van loonmatiging dat hier door overleg tussen sociale partners onderling en ten dele ook met de overheid tot stand gebracht werd (Visser en Hemerijck 1997; Ark en de Haan 1997). Een tweede factor die vaak genoemd wordt is de relatief snelle en radicale hervorming van de sociale zekerheid in Nederland (Haan 1998). Daarmee wordt met name bedoeld op de herziening van de Ziektewet en de Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering. Ten slotte is er een derde factor, namelijk de sterk toegenomen participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Aan het begin van de jaren tachtig ontdekten werkgevers de optie van deeltijdbanen, terwijl in diezelfde tijd vrouwen in toenemende mate werk zochten, maar aangewezen waren op deeltijdwerk wegens gebrek aan zorgvoorzieningen. De sterke groei van deeltijdbanen en de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen betekenden weer een belangrijke steun voor het loonmatigingsbeleid, daar via vrouwen het gezinsinkomen nu weer aangevuld werd.

Met dit alles is niet gezegd dat de opmerkelijke banengroei in Nederland zonder meer een effect van consensusbeleid is. Het is mogelijk niet eens een kwestie die zonder meer op het conto van de politiek geschreven kan worden. Voor een deel is er ook toeval of zo men wil, geluk in het spel geweest. Het voorhanden zijn van een groot aanbod aan vrouwelijke arbeidskrachten die bereid waren parttime te werken en het vliegwieleffect dat toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt had, verklaren voor een deel het 'succes' van het poldermodel (Kloosterman 1992).

Voor het overige deel is het echter de vraag in hoeverre men van consensusbeleid kan spreken. Wat betreft de loonmatiging is dat het meest duidelijk. Daar was sprake van een institutionele overlegtraditie en een relatief grote inhoudelijke consensus, die overeenstemming tussen vakbeweging en werkgevers op dit punt mogelijk maakte. Daar kwam bij dat de vakbeweging in een zwakke positie verkeerde door een teruglopend ledenaantal. Die relatief zwakke positie van de vakbeweging begin jaren tachtig en de relatief zwakke rol van scheidslijnen in Nederland zijn waarschijnlijk doorslaggevend geweest voor de vernieuwing van het sociale beleid op dit punt (Hemerijck en Visser 2000). Minder duidelijk is welke rol het consensusbeleid heeft gespeeld bij de overige factoren. In het onderstaande zal nagegaan worden in hoeverre dit het geval was bij de hervorming van de sociale zekerheid en bij de hervorming van het kostwinnersmodel.

4 Institutionele hervormingen

Instituten veranderen doorgaans minder snel dan ideeën. Dat kan in sommige gevallen tot de conclusie leiden dat veranderingen in sociaal beleid veel minder voorstellen dan de retoriek van beleidsmakers wil doen geloven (Pierson 1994). Dit is echter in Nederland niet het geval, want de hervorming van het sociale beleid in de jaren negentig is ook gepaard gegaan met een verandering van instituten. Het gaat hier dus niet alleen om verandering van ideeën. De hervorming van de sociale zekerheid heeft zich met name gericht op de neocorporatistische instituten die bij de uitvoering van de sociale zekerheid een cruciale rol speelden.

Consensusbeleid was tien jaar geleden allesbehalve een 'hoera-woord'. Aan het eind jaren tachtig en in de eerste helft van de jaren negentig was er sprake van een gezamenlijk offensief van de grote politieke partijen, die vrijwel eensgezind waren in hun kritiek op het overlegmodel. Stroperigheid was het trefwoord. Die kritiek betrof niet alleen de belangrijke rol van werkgevers en vakbeweging in de uitvoering van de sociale zekerheid, maar was veel breder. Op het terrein van ruimtelijke ordening dreigden volgens de critici de ambitieuze infrastructuurplannen gefrustreerd te worden door te veel overleg. De besluitvorming in deze sector stond model voor een overlegstructuur die uit zijn voegen gegroeid was (Hendriks en

Toonen 1998). De aanval op het overlegmodel werd bovendien eind jaren tachtig ook ingezet in de gezondheidszorg met de rapporten van de commissie Dekker en Fortuyn. Met name in de gezondheidszorg bleek het een taai probleem om consensus via overleg te bereiken. Pogingen om een omvattende verzekering tot stand te brengen liepen steeds weer stuk op verzet van coalities van verschillende belangengroepen. Niet consensus, maar een gebrek aan consensus was in deze sector de normale situatie. De hervormingsplannen van de commissie Dekker in 1987 strandden bijvoorbeeld op de tegenstellingen tussen werkgevers, vakbeweging en consumentenorganisaties, ziekenhuizen en medische stand, ziekenfondsen en verzekeringsmaatschappijen. De scheidslijnen tussen belangengroepen vonden bovendien weer hun vertaling in de uiteenlopende standpunten van politieke partijen (Okma 1997, 96).

Pogingen tot een herstel van het primaat van de politiek op deze verschillende terreinen leidde tot een structurele hervorming via de operatie 'Raad op Maat'. Onder leiding van een CDA-kamerlid trok de commissie-De Jong de conclusie, dat het aantal advies- en overlegorganen drastisch gereduceerd moest worden. Het algemene streven naar ontvlechting en heldere verdeling van verantwoordelijkheden kwam hier tot uitdrukking in de aanbeveling advies en overleg strikt te scheiden en de tegenwoordiging van belangengroepen te beperken tot de uitvoerende sfeer (Oldersma 1997). Deze operatie die via de Woestijnwet zijn beslag kreeg, betekende dat het SER model als institutionalisering van het neocorporatisme uit de parlementaire gratie raakte (Berg en Franke 1998). Zo kreeg de aanval op het overlegmodel onder Paars zijn beslag. Het is in dat verband tekenend dat Wim Kok in zijn Den Uyl-lezing stelde, dat de ideologische strijd voortaan zou gaan om markt versus staat. In de paarse visie ging het om herstel van het primaat van de politiek enerzijds en om meer marktwerking anderzijds (Duyvendak 1997, 19-28).

De pogingen tot institutionele hervorming van het overlegmodel richtten zich met name op de uitvoering van de sociale zekerheid. Daar is ook de meest radicale hervorming tot stand gekomen met de invoering van Centra voor Werk en Inkomen. Hoe valt deze institutionele vernieuwing te verklaren?

De perceptie dat er een ernstige financiële crisis dreigt is in het algemeen een van de voorwaarden die een gunstig hervormingsklimaat scheppen (Pierson 1996, 178). Dat crisisbesef werd door de hoogoplopende kosten van de arbeidsongeschiktheidsverzekering opgeroepen (Hemerijck en Kersbergen 1997, 276). In de loop van de jaren tachtig was het besef dat er ingegrepen moest worden om de kosten van de sociale zekerheid te beteugelen, in de Nederlandse politiek wijdverbreid, maar ten aanzien van de wao gold dat in bijzondere mate. De specifieke inrichting van dit programma impliceerde een relatief ongebreidelde groei. Bovendien had de wao de functie van fluwelen uittredingsroute – een functie die pensioenen in andere continentale landen hebben –, waardoor hier een extreem hoge instroom bestond. De explosieve toename van het aantal wao'ers eind jaren tachtig werd dan ook grotendeels toegeschreven aan het oneigenlijk gebruik van de wao als afvloeiingsroute, een gebruik dat mogelijk gemaakt werd door de typisch Nederlandse uitvoering via de op bipartite leest geschoeide Bedrijfsverenigingen.

Toch is crisisbesef niet voldoende om de wao-affaire te begrijpen. Ook met betrekking tot de aow gold een crisisbesef, maar hier hebben hervormingen vooralsnog een incrementeel karakter gehad. De hervorming van de wao daarentegen is flink aangepakt. Crisisbesef alleen is blijkbaar niet voldoende om voortvarend in te grijpen (Beus 1999, 28). Om crisisbesef om te kunnen zetten in politiek elan zijn meer dingen nodig. Een van de voorwaarden is dat politici de electorale risico's van hervormingen beperkt achten (Pierson 1996, 178). Een breed consensusbegrip dat ook (delen van) het electoraat omvat, is hier dus van belang om te begrijpen in hoeverre al dan niet tot radicale ingrepen overgegaan wordt. Een andere voorwaarde is, dat er ideeën voorhanden zijn die nieuwe coalities mogelijk maken.

5 Brede consensus en electorale risico's

De electorale risico's zijn aanzienlijk als het gaat om hervorming van de sociale zekerheid. De publieke steun voor de belangrijkste socialezekerheidsprogramma's is namelijk eerder toegenomen dan afgenomen sinds het begin van de jaren tachtig. In het algemeen is er sprake van een toenemende verwijdering tussen beleidmakers en publieke

opinie. Recente onderzoeken geven aan, dat een aanzienlijke meerderheid ontevreden is over het bezuinigingsbeleid en het niveau van uitkeringen, zoals bijstand, AOW en WAO, te laag vindt (Sociaal en Cultureel Rapport 1998, 469-71). Voor de westerse verzorgingsstaten geldt trouwens in het algemeen, dat gezondheidszorg, ziekte- en ongevalverzekeringen en ouderdagvoorzieningen onverminderde populariteit genieten (Pierson 1991, 169; Rothstein 1998, 167). Daarbij is ook opmerkelijk dat de sociale zekerheid de afgelopen decennia steeds door de bevolking is genoemd als een urgent politiek probleem (Sociaal Culturele Verkenningen 1999). Dat betekent dat het sociale ombuigingsbeleid een riskante klus geworden is.

Door sommige onderzoekers is voorspeld dat om conflicten te vermijden politici geneigd zullen zijn het bezuinigingsbeleid af te wentelen op zwakke groepen (Offe 1984). Als men de ontwikkelingen rond WAO en AOW vergelijkt, dan heeft dat mede een rol gespeeld.

De WAO-affaire is een intrigerende kwestie, omdat het een van de weinige bezuinigingskwesties is geweest die tot openlijke conflicten en tot aanzienlijk electoraal verlies heeft geleid. Zulke harde confrontaties dreigden ook wat betreft de AOW, toen het CDA in 1994 voorstelde de uitkeringen, inclusief de AOW, voor vier jaar te bevriezen. De plannen van Brinkman leidden tot verdergaande electorale verzwakking van het CDA. PVDA en VVD daarentegen durfden de confrontatie met de machtige ouderbonden en de publieke opinie niet aan en zonderden de AOW uit van bezuinigingen (Vlek 1997, 615, 187). Deze situatie heeft er mede toe geleid dat, afgezien van de misrekening van Brinkman in 1994, er geen conflicten ontstaan zijn rond de ouderdagvoorzieningen. Bezuinigingen op de WAO daarentegen hebben tot ingrijpende conflicten geleid. Het CDA-PVDA-kabinet besloot in 1991 tot beperking van de uitkeringsduur. Deze bezuinigingsvoorstellen leidden tot grote consternatie, wat nog eens werd versterkt doordat het kabinet het advies van de SER passeerde en de politiek frontaal tegenover de vakbeweging kwam te staan. De vakbeweging organiseerde de grootste naoorlogse demonstratie in Den Haag tegen de WAO plannen. De regering zag zich genoodzaakt de aanval te openen op de positie van de sociale partners in de uitvoeringsinstanties, wat in 1993 resulteerde in de voorstellen

van de commissie-Buurmeijer om de uitvoeringsorganisatie te herzien. De perikelen rond het WAO beleid waren voor een belangrijke deel debet aan het aanzienlijke electorale verlies van de PVDA en in mindere mate ook van het CDA bij de verkiezingen van 1994.

Er zijn verschillende verklaringen voor het feit dat ingegrepen is in de WAO ondanks de electorale risico's. Ten dele hebben de politieke partijen, met name de PVDA, de electorale risico's onderschat (Stekelenburg 1998). Politieke doelstellingen, zoals voor het CDA de stabilisatie van de collectieve lastendruk en voor de PVDA behoud van de koppeling van uitkeringen en lonen, zetten het CDA-PVDA-kabinet eveneens onder druk om in te grijpen. Ten slotte moet ook de mogelijke rol van ideeën in deze verklaring betrokken worden. De nieuwe ideeën over een actief arbeidsmarktbeleid waren een belangrijke inspiratiebron voor het ingrijpen in de WAO. Zij rechtvaardigden vooral een herziening van de WAO voorzover deze gekenschetst werd als fluwelen uittredingsroute. Een dergelijke rechtvaardiging ontbrak met betrekking tot de AOW.

6 Nieuwe ideeën

Er hebben zich niet alleen institutionele hervormingen voltrokken, maar ook is de inhoudelijke consensus ingrijpend gewijzigd. Nieuwe ideeën hebben niet alleen een rol gespeeld ter rechtvaardiging van het beleid, maar hebben naar mijn idee ook nieuwe politieke en sociale coalities mogelijk gemaakt. Het ontstaan van een paarse coalitie en de uitsluiting van de christen-democraten was historisch gezien een ongekend fenomeen in Nederland. Het CDA heeft zich met name wat betreft het sociale beleid in de vingers gesneden, met een strategie die gericht was op wedijver met het neoliberale programma van de VVD. Positieve programma's van de christen-democraten ten aanzien van het sociale beleid namen in de loop van de jaren tachtig drastisch af (Pennings 1995, 32). Het CDA kwam uiteindelijk vooral ideologisch buiten spel te staan door gebrek aan een positief sociaal programma (Kersbergen 1999).

De christen-democratische partijen bepaalden van oudsher op een aantal cruciale punten het gezicht van de Nederlandse verzorgingsstaat. Behalve dat het CDA de partij was van de neocorporatistische inrichting van het sociale beleid, was het ook

de partij die vormgegeven had aan twee andere typische kenmerken van de Nederlandse verzorgingsstaat, namelijk het passieve arbeidsmarktbeleid en het sterke kostwinnersmodel. Deze belangrijke fundamenteën zijn in de laatste twee decennia onderuitgehaald. Het CDA heeft moeite gehad met deze omslag. Het is vooral de paarse coalitie die een nieuwe sociale ideologie op deze punten ontwikkelde. De omslag naar een actief beleid en naar een nieuw gezinsmodel betekende voor de paarse coalitie, met name voor de sociaal-democraten, dat zij zich niet meer uitsluitend als bezuinigingspartijen hoefden te presenteren, maar dat zij zich ook geloofwaardig met een positief programma konden profileren. Terwijl de politieke houding ten aanzien van het kostwinnersmodel bijvoorbeeld in de jaren tachtig ronduit behoudend was en de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen nauwelijks tot herziening van het sociale beleid leidde, ontstond er in de jaren negentig, vooral met het aantreden van de paarse coalitie, een omslag in beleid.

In de jaren tachtig liep het gezinsbeleid van het CDA nog achter de maatschappelijke ontwikkelingen aan. Toen al was er op dit punt sprake van een veranderde maatschappelijke consensus. De snel toenemende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt ging in deze periode gepaard met een veranderde opvatting over de verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen mannen en vrouwen. Publieke opinieonderzoeken uit deze periode geven aan, dat er een wijdverbreide steun was voor een gelijke verdeling van taken en verantwoordelijkheden tussen mannen en vrouwen wat betreft huishouden, verzorging en opvoeding van kinderen en betaald werk (Niphuis-Nell 1997). Niettemin bestond er tegelijk nog steeds een weliswaar afnemende, maar toch grote aversie tegen het gebruik van crèches terwille van de werkende moeders (Niphuis-Nell 1997, 354-7). De negatieve visie ten aanzien van crèches keerde zich tegen moeders met jonge kinderen die wilden werken, maar dit wijst niet noodzakelijk op de ideologische continuïteit van het kostwinnersmodel met de daarbijbehorende rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Het feit dat er tegelijk een breed gedragen ideaal van gelijke verdeling van taken bestond, maakt het aannemelijk dat de hoge eisen die aan de opvoeding van jonge kinderen gesteld werden wat betreft persoonlijke betrokkenheid en aanwezigheid, om prakti-

sche redenen toegeschreven werden aan de moeder (Knijn 1997). De beleidsmatige verankering van het kostwinnersmodel in het arbeidsmarktbeleid en het sociale beleid in brede zin maakte het moeilijk om het gelijkheidsideaal te verwezenlijken. De structurele belemmeringen om werk en opvoeding van jonge kinderen te combineren waren extreem groot in het Nederland van de jaren tachtig, waardoor vrouwen de geboorte van het eerste kind bijzonder lang uitstelden (OECD 1999, 15).

Politieke hervormingen met betrekking tot het kostwinnersmodel in deze periode waren beperkt. Ze maakten een einde aan de formele discriminatie van vrouwen in de sociale zekerheid, onder meer door wijziging van de AOW in 1985 en van de WW in 1987. Het effect van deze hervormingen was beperkt omdat ze gevolgd werden door verslechteringen, zoals de invoering van een middelentoets in de AOW en een beperking van de toegang tot de WW. Bovendien moest er externe druk aan te pas komen van het Europees Gerechtshof om de gelijke behandeling in de sociale zekerheid door te voeren. Er was dus sprake van een gematigd en terughoudend hervormingsbeleid op dit punt. Vanaf 1990 vond daarin een zekere omslag plaats. Sindsdien stonden uitbreiding van kinderopvang, zwangerschaps- en ouderschapsverlof, zorgverlof, flexwet en het recht op deeltijdarbeid op de politieke agenda. Deze hervormingen waren zeker niet allemaal radicaal te noemen, ten dele omdat de effecten weer tenietgedaan werden door bezuiniging, decentralisatie en marktwerking. De publieke verantwoordelijkheid voor kinderopvang bijvoorbeeld werd verzwakt door versterking van de gemeentelijke budgettaire autonomie (Niphuis-Nell 1997, 287-335). Ouderschapsverlof werd weliswaar ingevoerd, maar bleef onbetaald. Met het recente voorstel tot invoering van een zorgverlof van tien dagen is de relatief ongunstige situatie in Nederland enigszins bijgesteld, maar toch loopt Nederland nog steeds achter (Kremer 1999). Alleen wat betreft de rechtsverankering van deeltijdwerk is er sprake van een relatief gunstige situatie. Deeltijdwerk is relatief goed geïntegreerd in het socialezekerheidsstelsel (Knijn en Kremer 1998, 340-1).

Al met al tekende zich in de jaren negentig een duidelijke omslag af wat betreft de inhoudelijke uitgangspunten van het beleid. In plaats van een aanpassing voornamelijk gericht op individualisering

van het socialezekerheidsstelsel, kwam een beleid dat sterker gericht is op herverdeling van betaalde arbeid en zorgarbeid.

Die verschuiving hangt ten dele samen met een toenemende openheid van het corporatistische overlegmodel. Aanvankelijk was het voor nieuwkomers zoals de vrouwenbeweging moeilijk om door te dringen in het corporatistische overlegmodel. De vrouwenbeweging had weliswaar een goede toegang tot het Haagse circuit via het Directoraat Coördinatie Emancipatiebeleid (DCE), maar wat betreft het sociaal-economisch beleid was haar invloed gering. Deze politieke arena werd traditioneel door vertegenwoordigers van werkgevers, werknemers en het Ministerie van Sociale Zaken beheerst. Hoewel de DCE sinds 1988 onder het Ministerie van Sociale Zaken viel, had de Directie geen invloed op de selectie van vertegenwoordigers voor de tripartiete overlegstructuren (Outshoorn 1995). De vakbonden waren aanvankelijk niet geneigd het ideaal van de werknemer als mannelijke kostwinner op te geven. Zij stonden sceptisch tegenover parttime werk en koersten op verkorting van arbeidstijd ter wille van het behoud van bestaande banen. Halverwege de jaren tachtig kwam daarin een kentering onder invloed van de druk van een toenemend ledenverlies en de groeiende invloed van vrouwengroepen binnen de vakbeweging. De vakbonden gingen zich bijvoorbeeld sterk maken voor uitbreiding van kinderopvangplaatsen in CAO onderhandelings. De FNV bekeerde zich in de jaren negentig expliciet tot de norm dat een werknemer zorgtaken had, een visie die ook doordrong tot de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad (Grünell 1997, 97-118). Al met al kan men stellen dat de vrouwenbelangen sinds het eind van de jaren tachtig doordrongen tot de corporatistische agenda, ook al was er van een directe belangenvertegenwoordiging in dit circuit geen sprake.

Dat wil niet zeggen dat dit de doorslaggevende reden was voor de beleidsverandering sinds 1990. De politieke wil tot hervorming van het kostwinnersmodel ontstond met name door het inzicht dat een verbreding van het draagvlak van de verzorgingsstaat noodzakelijk was. Het Nederlandse stelsel was weinig activerend. Sinds het eind van de jaren tachtig is het beginsel van zelfredzaamheid een grotere rol gaan spelen. De stelselwijziging van 1987 van de sociale zekerheid gaf voor het eerst na-

drukkelijk vorm aan deze gedachte (Teulings e.a. 1997, 38 e.v.) Dat ging gepaard met groeiende aandacht voor een actievere arbeidsmarkt bemiddeling via maatwerk en financiële prikkels.

De prioriteit die sinds 1990 gehecht werd aan 'werk, werk en nog eens werk' heeft ook brede steun gekregen van de bevolking. De publieke opinie vertoont een groeiende waardering voor het belang van arbeidsparticipatie en het idee dat uitkeringsrechten afhankelijk zijn van de bereidheid tot werken wordt in toenemende mate onderschreven (Sociaal en Cultureel Rapport 1998, 386).

Deze breed gedragen doelstelling om het niveau van arbeidsparticipatie te verhogen kleurde ook de debatten over de wenselijkheid van arbeidsmarktparticipatie van moeders. Zelfs de christen-democraten, die van oudsher de meest uitgesproken verdedigers van het kostwinnersgezin waren, neigden ertoe om prioriteit te geven aan het economische belang van arbeidsparticipatie. De traditionele aversie tegen kinderopvang in die kringen maakte langzaam plaats voor het standpunt dat kinderopvang bij voorkeur niet door de overheid georganiseerd nodig was om die doelstelling waar te maken (Bussemaker 1993, 227). Al met al tekende zich rond de doelstelling 'werk, werk, werk' een nieuwe consensus af. Voor de PVDA was het een essentiële doelstelling, de enige uitweg om het niveau en de duur van uitkeringen overeind te houden. Ook de liberalen konden echter goed uit de voeten met een activeringsbeleid, gestoeld op het idee van eigen verantwoordelijkheid. Met de paarse coalitie is dan ook vormgegeven aan een beleid dat tendeert naar het gebruik van neoliberale middelen om mensen van uitkering naar werk te bewegen, zoals een toenemend gebruik van strafkortingen, maar waarin daarnaast sociaal-democratische accenten herkenbaar zijn (Akkerman 2000). Zo wordt met de individualisering van de arbeidsbemiddeling ook ingezet op het scheppen van kansen via scholing en andere voorzieningen. De gedeeltelijke privatisering en de inzet van financiële prikkels richt zich niet alleen op de individuele werkzoekende, maar wordt vooral ingezet om door institutionele hervormingen meer efficiëntie te bereiken. Al met al is er sprake van een fundamentele herziening in deze sector. Paars heeft op dit terrein vormgegeven aan nieuwe ideeën over de hervorming van de verzorgingsstaat. Mede geholpen door de economisch

gunstige situatie, heeft deze coalitie zo een strategie gevonden om de conflicten rond bezuiniging op de sociale zekerheid te vermijden.

7 Conclusies

Wat betreft de inhoudelijke consensus is er dus sprake van ingrijpende veranderingen. Men kan spreken van een hernieuwd elan, dat met de paarse regeringen vorm heeft gekregen rond een actief arbeidsmarktbeleid en een gezinsbeleid gericht op herverdeling van arbeid en zorg. Die inhoudelijke consensus rond 'werk, werk, werk' lijkt ook door grote delen van het electoraat in toenemende mate gesteund te worden. Dat zou wel eens een belangrijk tegenwicht kunnen zijn tegen de kloof die vooral rond de bezuinigingen op de wao zichtbaar werd. Tussen de brede steun van de bevolking voor de belangrijkste sociale programma's, zoals de wao en de aow, en het bezuinigingsbeleid van de belangrijkste politieke partijen gaapte een grote afstand, die begin jaren negentig tot een harde confrontatie leidde. Hoewel hier de onenigheid nog steeds op de loer ligt, is deze voorlopig bezworen door het breed gedragen alternatief van een actief arbeidsmarktbeleid, een steun die gevoed wordt door een sterk aantrekkende arbeidsmarkt. Met andere woorden, er is sprake van een vernieuwde consensus rond het idee 'werk, werk, werk'. Dit idee heeft een brugfunctie gehad en een nieuwe, brede coalitie mogelijk gemaakt. Daarbij kan aangetekend worden dat dit idee ook een eigen leven is gaan leiden. Als men de overmatige aandacht voor de wao vergelijkt met de stilte rond de hervorming van bijvoorbeeld de oudedagvoorzieningen, dan kan geconcludeerd worden dat de wao-kwestie ook een symboolfunctie heeft gekregen als banier van de paarse aanpak.

Institutioneel gezien stond het consensusmodel onder zware druk in de jaren tachtig. De kritiek gold met name het traditionele neocorporatistische

raamwerk. Dit model is, althans wat de uitvoering van de wao en Ziektewet betreft, onder politieke druk komen te staan door de omslag naar een activerend beleid. Bovendien is ook van onderop druk uitgeoefend. De toegang tot gevestigde organen zoals de SER is aanzienlijk verbreed en de eertijds machtige organisaties hebben een proces van interne fragmentatie en decentralisatie ondergaan. Met de deelname van een aantal nieuwkomers aan het overlegmodel is er sinds de jaren tachtig sprake van een pluralistischer en opener structuur (Berg en Franke 1998). De corporatistische structuur en de daarbijbehorende monopoliepositie van vakbeweging en werkgevers golden trouwens niet voor het sociale beleid in brede zin. De gezondheidszorg is van oudsher een sector waar vele belangen spelen, zowel wat betreft verzekeringen als wat betreft de medische zorg. In deze sector met veel veto-macht zijn hervormingen op basis van consensus vaak moeilijk te realiseren (Okma 1997).

Het overlegmodel is dus minder corporatistisch geworden. Deze ontwikkeling is niet uniek voor Nederland. Het is weliswaar een omstreden kwestie in hoeverre neocorporatistische vormen van belangenbehartiging aan belang inboeten, maar men is het er wel over eens dat er een algemene tendens is naar meer pluralisme en concurrentie. Vooral wat betreft het arbeidsmarktbeleid is deze tendens uitgesproken aanwezig (Gerlich 1992; Wiarda 1997; Lijphart 1999). In dit opzicht is er in institutionele zin sprake van een verzwakking van het consensusmodel. De Nederlandse consensusdemocratie is wat betreft de manier waarop belangengroepen functioneren wat meer gaan lijken op een meerderheidssysteem.

* Met dank aan Jos de Beus voor de brainstorm over de beooglijn en aan Philip van Praag voor zijn gedetailleerde opmerkingen. Ik ben de redactie van b&m zeer erkentelijk voor het bijzonder nuttige commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Literatuur

Akkerman, T., 1998a, 'Political Participation and Social Rights: The Triumph of the Breadwinner in the Netherlands'. In: J. Bussemaker en R. Voet (red.), *Participation and Citizenship in the Netherlands*, Aldershot: Ashgate, 38-51.
Akkerman T., 1998b, 'Liberalism and Feminism in Late Nineteenth-Century Britain'. In: T. Akkerman en S. Stuurman (red.), *Perspectives on Feminist Political Thought in European*

History: From the Middle Ages to the Present, Londen: Routledge, 168-186.

Akkerman T., 2000, 'The managerial state and neo-liberal welfare policies'. Paper voor de European Social Science History Conference, Amsterdam, 12-15 April.

Ark, B.V. en J. de Haan, 1997, *The Delta-Model Revisited: Recent Trends in the Structural Performance of the Dutch*

Economy, Groningen, GGDC.

Berg, J.Th.J. v.d. en M.C. Franke, 1998, 'Van "IJzeren Ring" tot "Poldermodel"'. In: M.P.C.M. v. Schendelen, B.M.J. Pauw (red.), *Lobbyen in Nederland: Professie en profijt*, Den Haag: Sdu, 33-53.

Beus, J. de, 1999, *Ruil zonder zuil: De Nederlandse consensus-democratie in het laatste kwart van de twintigste eeuw*, Den Haag: SCP.

Bussemaker, J., 1993, *Betwiste zelfstandigheid: Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*, Amsterdam: su.a..

Bussemaker, J., 1998, 'Contemporary feminism between individualism and community'. In: T. Akkerman en S. Stuurman (red.), *Perspectives on Feminist Political Thought in European History: From the Middle Ages to the Present*, Londen: Routledge, 218-234.

Duyvendak, J.W., 1997, *Waar blijft de politiek? Essays over paarse politiek, maatschappelijk middenveld en sociale cohesie*, Amsterdam: Boom.

Gerlich, P. 1992, 'A Farewell to Corporatism'. *West European Politics* 1: 132-46.

Grünell, M., 1997, *Mannen die zorgen, zijn de kerels van morgen: Hoe jongens, dertigers en vijftig-plussers zich laten aanspreken op het onbetaalde werk*, Utrecht: Jan van Arkel.

Haan, H. de, 1998, 'Florissante staat economie niet te danken aan poldermodel'. *Maatschappij Belangen*, mrt/april: 25-27.

Hall, P.A., 1997, 'The Role of Interests, Institutions, and Ideas in the Comparative Political Economy of the Industrialized Nations'. In: M.I. Lichbach en A.S. Zuckermann (red.), *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, Cambridge: Cambridge University Press, 174-208.

Hall, P.A. 1999, 'The Political Economy of Europe in an Era of Interdependence'. In: H. Kitschelt e.a. (red.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 135-164.

Hemerijck, A. en K. van Kersbergen, 1997, 'A Miraculous Model? Explaining the New Politics of the Welfare State in the Netherlands', *Acta Politica*, 3: 258-281.

Hemerijck, A. en J. Visser, 2000, 'Change and Immobility: Three Decades of Policy Adjustment in the Netherlands and Belgium'. *West European Politics*, 2 (April): 229-57.

Hendriks, F. en T. Toonen (red.), 1998, *Schikken en plooiën: De stroperige staat bij nader inzien*, Assen: Van Gorcum.

Katzenstein, P.J., 1985, *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*, Ithaca: Cornell University Press.

Katznelson, I., 1996, 'Knowledge about What? Policy Intellectuals and the New Liberalism'. In: T. Skocpol en D. Rueschmeyer (red.) *States, Social Knowledge, and the Origins of Modern Social Policy*, Princeton: Princeton University Press, 17-48.

Kersbergen, K. van, 1999, 'Contemporary Christian Democracy and the Demise of the Politics of Mediation'. In: H. Kitschelt e.a. (red.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press, 346-371.

Kloosterman, R., 1992, 'De toekomst van de Nederlandse verzorgingsstaat in internationaal perspectief'. In: R. Kloosterman, R. Knaak (red.) *Het Nederlandse model: Kansen en bedreigingen van de verzorgingsstaat*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 149-169.

Knijn, T., 1997, 'Keuze voor en beleving van moederschap en vaderschap'. In: M. Niphuis-Nell (red.), *Sociale atlas van de*

vrouw. Deel IV: Veranderingen in de primaire levenssfeer, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 223-245.

Knijn, T. en M. Kremer, 1998, 'Zorgen in verzorgingsstaten: Beleid en Maatschappij', 25, 4: 201-215.

Kremer, M. 1999, 'Assepoester en Sneeuwvitje: Sprookje in de kinderopvang'. *De Helling*, 12 (3) 14-18.

Lijphart, A., 1984, *Democracies, Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven: Yale University Press.

Lijphart, A., 1999, *Patterns of Democracy: Government Form and Performance in Thirty-Six Countries* New Haven/Londen: Yale University Press.

Lijphart, A. en M.M.L. Crepaz, 1991, 'Notes and Comments: Corporatism and Consensus Democracy in Eighteen Countries: Conceptual and Empirical Linkages'. *British Journal of Political Sciences*, 21: 235-256.

Niphuis-Nell, M., 1997, 'Beleid inzake herverdeling van onbetaalde arbeid'. In: M. Niphuis-Nell (red.), *Sociale atlas van de vrouw. Deel IV: Veranderingen in de primaire levenssfeer*, Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 287-335.

Notermans, T., 1999, 'Policy Continuity, Policy Change, and the Political Power of Economic Ideas'. *Acta Politica*, 1: 22-45.

OECD, 1999, *A Caring World: The New Social Policy Agenda*, Parijs: OECD.

Offe, C., 1984, *Contradictions of the Welfare State*, Londen: Hutchinson.

Okma, G.H., 1997, *Studies on Dutch Health Politics, Policies and Law*, Proefschrift Utrecht.

Oldersma, J., 1997, *De vrouw die vanzelf spreekt: Gender en representatie in het Nederlandse adviesradenstelsel*, Leiden: dswo press.

Orloff, A., 1993, 'Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States'. *American Sociological Review*, 58: 303-328.

Outshoorn, J., 1995, 'Administrative Accommodation in the Netherlands: The Department for the Coordination of Equality Policy'. In: D. McBride-Stetson en A.G. Mazur, *Comparative State Feminism*, Thousand Oaks: Sage, 168-186.

Pennings, P., 1995, 'De boodschap van de partijen'. In: J. Kleinnijenhuis e.a. *De democratie op drift: Een evaluatie van de verkiezingen in 1994*, Amsterdam: vu Press.

Pierson, C., 1991, *Beyond the Welfare State? The New Political Economy of Welfare*, Cambridge: Polity Press.

Pierson, P., 1994, *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher, and the Politics of Retrenchment*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pierson, P., 1996, 'The New Politics of the Welfare State'. *World Politics*, 2: 143-179.

Praag, Ph. van, 1993, 'Hoe uniek is de Nederlandse consensusdemocratie?' In: U. Becker (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, Amsterdam: Het Spinhuis, 151-179.

Rothstein, B., 1998, *Just Institutions Matter: The Moral and Political Logic of the Universal Welfare State*, Cambridge: Cambridge University Press.

Schmidt, V.A., 2000, 'Values and Discourse in the Politics of Adjustment of Advanced Welfare States: Does Discourse Matter?', Paper voor de American Political Science Association National Meetings, Washington D.C., 31 Aug.-2 Sept.

- Schweber, L., 1996, 'Progressive Reformers, Unemployment, and the Transformation of Social Inquiry in Britain and the United States, 1880s-1920s'. In: T.Skocpol en D. Rueschemeyer (red.), *States, Knowledge, and the Origins of Modern Social Policies*, Princeton: Princeton University Press, 163-201.
- Skocpol, T., 1992, *Protecting Soldiers and Mothers: The Political Origins of Social Policy in the United States*, Cambridge, Mass., Belknap Press.
- Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*, Rijswijk: scp.
- Sociaal Culturele Verkenningen 1999*, Rijswijk: scp.
- Stekelenburg, J. 1998, 'Lobbyen tegen de wao-voorstellen van Lubbers III'. In: M.P.C.M. v. Schendelen, B.M.J. Pauw (red.), *Lobbyen in Nederland: Professie en profijt*, Den Haag: Sdu, 197-215.
- Stuurman, S. 1983, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*, Nijmegen: Sun.
- Teulings, C., Veen, R. v.d. en W.Trommel, 1997, *Dilemma's van sociale zekerheid: Een analyse van 10 jaar herziening van het stelsel van sociale zekerheid*, Den Haag: Vuga.
- Visser, J. en A. Hemerijck, 1997, 'A Dutch Miracle': *Job Growth, Welfare Reforms and Corporatism in the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vlek, R., 1997, *Inactieven in actie: Belangenstrijd en belangenbehartiging van uitkeringsgerechtigden in de Nederlandse politiek 1974-1994*, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Wiarda, H. J., 1997, *Corporatism and Comparative Politics: The Other Great 'Ism'*, Armonk N.Y.: M.E. Sharpe.
- Windmuller, J.P., 1970, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Utrecht: Het Spectrum.